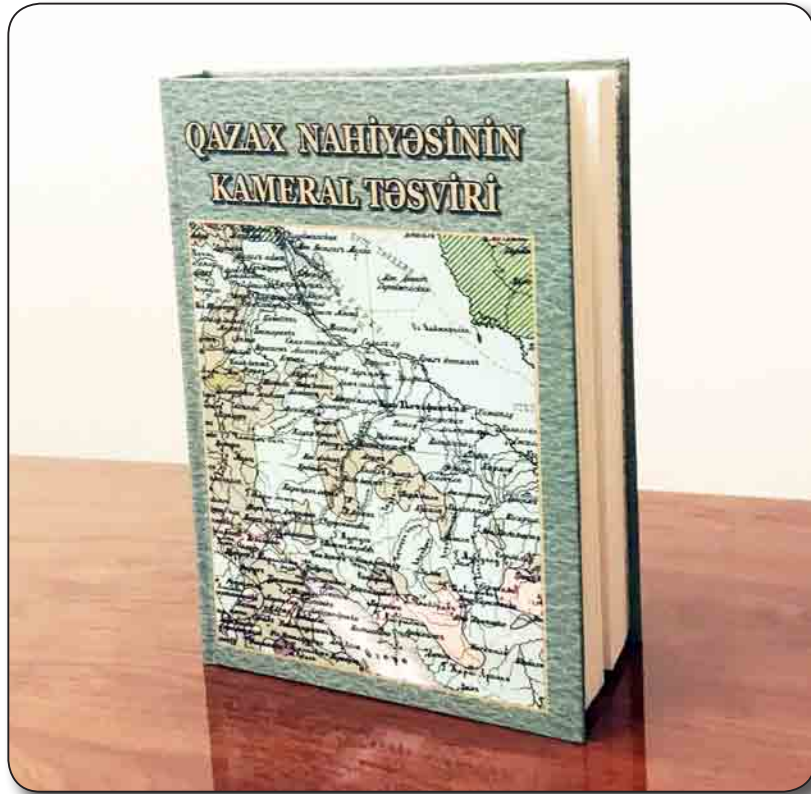

Qazax tarixinə dair dəyərli mənbə

Qazax-Ağstafa eli Azərbaycanın qədim və zəngin tarixə malik bölgələrindən biridir. Ancaq bu tarixin bütün incəliklərinə bələd olduğumuzu söyləmək hələ tezdir. Çünki onun müxtəlif dövrlərə aid qatlarının açılması üçün bu bölgədə istər arxeoloji və etnoqrafik araşdırmaların, istər çoxsaylı və bugünə qədər yetərinca öyrənilməmiş epigrafik abidələrin tədqiqinin, istərsə də hələ də müxtəlif dillərdə mövcud olan yazılı sənədlərin və narrativ qaynaqların üzə çıxarılması sahəsində fəaliyyətin canlandırılmasına böyük bir ehtiyac vardır. Bu işlər həm də ona görə mühüm, eyni zamanda, strateji önəm daşıyır ki, Qazax-Ağstafa eli müstəqil Azərbaycanın sərhəd bölgələrindən biridir və bu zonada vaxtı ilə siyasi-inzibati sərhədlər müəyyənləşdiriləndə Azərbaycanın tarixi torpaqlarının bir qismi bəzi səbəblərə görə qonşu ölkələrin tərkibinə verilmişdir. Və bu gün Qazağın Göyçə gölüne qədər uzanan və Azərbaycanın siyasi sərhədləri xaricində qalan tarixi torpaqlarına nəzər yetirdikdə orada minillik türk tarixi-mədəni izlərinin, demək olar ki, silindiyini görürük. Bu həm memarlıq, həm toponimika, həm etnoqrafiya, həm epigrafika sahəsində özünü göstərən və hamımız üçün nə qədər ağır olsa da, tarixi ibrət dərsi olmalı bir faktdır. Bu baxımdan Qazax-Ağstafa bölgəsinin tarixinin bütün təfərrüatı ilə tədqiqini davam etdirib onu olduğu kimi xalqa çatdırmaq Azərbaycan elmi qarşısında duran önəmli vəzifələrdən biridir.

barədə ilkin statistik məlumatı təmin edəcək rəsmi dövlət sənədləri rolunu oynayırdı. Onların tərtibi qaydaları hər dəfə imperatorun fərmanı və hökumətin qərarı ilə müəyyən edilirdi. Məsələn, Cənubi Qafqaz bölgələrinin ("Zaqafqaziya diyarının") ("Закавказский край") kameral təsvirinin tərtibi ilə bağlı məsələ Nazirlər komitəsinin 9 aprel 1829-cu il toplantısında müzakirə edilmiş və müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə bu işlərin aparılmasında yerli torpaq sahiblərinin (ağalar, sultanlar, bəylər) rus məmurlarına gərəkliliyi yardım göstərmələri barədə qərar qəbul edilmişdi. Sənəddə qeyd olunduğu kimi, "Rusiya imperiyasına aid olan Zaqafqaziya əyalətlərində önəmli gəlir qaynağı ola biləcək zənginliklərin mövcudluğu və onlar haqqında əldə olan məlumatın qeyri-müəyyənliyi maliyyə nazirini 1827 - ci ilin əvvəlində imperator zəti-əlilərindən o diyara maliyyə sahəsində mövcud məlumatların yoxlanması və əlavə bilgilərin toplanılmasına məqsədli bir məmurun göndərilməsi barədə müraciət edib icazə almağa vadar etdi". Hökumətin qərarında vergidən yayınma, vergi ödəyəcək insanların adlarının gizlədilməsi və qeydiyyaddan kənarında tutulması təşəbbüslərinə xüsusi diqqət yetirilməsi və belə şəxslərə qarşı ciddi cəza və cərimələrin tətbiq olunması nəzərdə tutuldu. Eyni zamanda, kameral təsvirin məqsəd və vəzifələri ilə yerli əhalinin öncədən geniş məlumatlandırılması üçün bu siyahıyaalmanın qaydalarının üç dildə – rus, gürcü və Azərbaycan ("tatar") dillərində çap olunub yayılması, bu qaydaların kilsə və məscidlərdə

oxunması haqqında göstəriş verilmişdi. Maraqlıdır ki, qərarda erməni dilində belə "təlimatnamələrin" çapı barədə heç bir məlumat yoxdur. Görünür, Cənubi Qafqazda dövlətçilik ənənəsinə sahib olmayan ermənilər uzun müddətdən bəri dövlət əhəmiyyətli qərarlar barədə gürcü və ya Azərbaycan dilində məlumat alırdı və təbii olaraq bu dillərə bələd olduqları üçün rus hökuməti bu dövrdə ermənicə ayrıca sənədlərin çap olunmasına ehtiyac duymamışdı. Bundan savayı, qərarda kameral təsvirin məqsədinin yeni vergilərin tətbiq olunması deyil, mövcud olan vergilərin nizama salınması və hamıdan eyni qayda və bərabər şəkildə alınması olduğunun yerli əhaliyə elan edilməsinin gərəkliliyi vurğulanırdı. Belə kameral təsvirlərin tətbiqinə hər 10 ildə bir dəfə keçirilməsi nəzərdə tutuldu və nəticədə "Xəzinə ekspedisiyası" ("Казенная экспедиция") adlanan müvafiq qurum tərəfindən hər bir ailəyə və ya vergi ödəyən fərdə xüsusi şəhadətnamələr verilməli idi. Bu məsələ ilə əlaqədar sənəddə maraqlı məqamlar qeydə alınıb. Belə ki, öncəki təklifə görə, əlavə vergilərin tətbiq olunmaması üçün əhaliyə veriləcək şəhadətnamələrin adı kağız üzərində çap olunması nəzərdə tutulmuşdu. Ancaq Gürcüstan Xəzinə ekspedisiyasının rəisi kameral təsvir zamanı ortaya çıxacaq xərclərin dövlət xəzinəsinə yük olmaması üçün bu şəhadətnamələrin xüsusi möhürlü kağız ("гербовая бумага") üzərində çap olunaraq, hər birinin yerli insanlara 27 gümüş qəpik qarşılığında verilməsini təklif etmişdi. Və siyahıyaalma işlərinin bütün xərcləri – məmurlara günlük 2 gümüş

rubl maaş, tərəcəçilərə günlük 1 gümüş rubl maaş, siyahıyaalmada iştirak edən məmurların və yerli vəzifəli şəxslərin yol xərcləri, şəhadətnamələrin çapı, kameral təsvirin başa çatdırılması üçün son mərhələdə lazım olan idarənin təşkili və digər xərclər yığılan bu vəsaitdən ödənilə bilərdi. Sənəddə qeyd edildiyi kimi, bu dövrdə Qafqazın hərbi idarəçisi vəzifəsini tutan general Paskeviç-Erivanşinin etirafına görə, bu işlər müəyyən xərc tələb etsə də, nəticədə dövlət xəzinəsinin əldə edəcəyi gəlir müqayisə edilməyəcək dərəcədə daha böyük idi. Belə ki, əhalinin siyahıyaalma işləri başa çatdıqdan sonra hökumətə illik 500.000 əskinas rublu məbləğində gəlir gələ biləcəkdə. Ümumiyyətlə, kameral təsvirin 10 ayda bitirilməsi nəzərdə tutulmuşdu.

Beləliklə, 1860-cı il Qazax nahiyəsinin kameral təsviri daha öncə imperiyanın müxtəlif bölgələri üçün tərtib olunmuş bu növ sənədlərlə bənzərlik təşkil edərkən eyni prinsiplər və ənənə əsasında hazırlanmışdır. Qeyd edildiyi kimi, azərbaycanlı ("tatar") əhali yaşayan bölgələrdə yerli zadəgan təbəqəsinin nümayəndələri kameral təsvirin tərtibində yaxından iştirak etməli və rus məmurlarına gərəkliliyi yardımını göstərməli idilər. Eyni zamanda özləri bütün vergilərdən "muaf" tutulduqları, yəni azad edildikləri halda, onlar öz kənd və obalarında dövlət xəzinəsinə gedəcək vergi və rüsumların toplanmasında da iştirak etməli idilər. 1840-cı illərdə bu bölgələrə səyahət etmiş alman aristokrati, prussiyalı baron fon Haxthausen yerli azərbaycanlı zadəgan silki – bəylər haqqında aşağıdakı diqqətəlayiq məlumatı vermişdir: "Tatarlarda "bəylər" adlanan irsi zadəgan silki mövcuddur, demək olar, hər kənddə bir bəy ailəsi var. Əvvəllər bəylərin mülki işlərə aid hüquqları və bundan savayı xəzinəyə aid vergilərin toplanması məsuliyyəti var idi. Hər bir kəndli ailəsinin bəylərə bir gün torpağı şumlamaq və əkmək, bir gün biçmək, bir gün də xırmanda işləmək və bunlardan əlavə [bəylərin bir yerə] səyahəti zamanı at təmin etmək öhdəliyi var idi; lakin indi bunlar hamısı müəyyən məbləğdə pul rüsumu ilə əvəz edilib. Sadə insanlarda köhnə bəy ailələrinə qarşı böyük ehtiram var, lakin bu hissələr yeni bəy ailələrinə şamil edilmir; sonuncular, çox güman ki, öz titullarını ruslara qulluq etdiklərinə görə təzəliklə alıblar. Dövlət xəzinəsi bəylərin torpağına iddia edir, ancaq görünür, bu iddia bir növ öz hakimiyyətini qəbul etmədiyi niyyətdən başqa bir şey deyil. Bəylər öz torpaqlarının məhdudiyyətsiz sahibidirlər və vergi ödəmirlər".

Eyni zamanda, Qazax nahiyəsinin kameral təsviri bu ərazidə məskun olan və vergi mükəlləfiyyəti daşıyan əhalinin sayı və etnokonfessional tərkibi haqqında dolğun məlumat əldə etməyə

imkan yaradır. Bununla yanaşı, zahirən quru və statistik mahiyyətli sənəd kimi görünən bu mənbəyə daha diqqətli və yaradıcı şəkildə yanaşdıqda onun dərin qatlarından Qazax əhalisinin günlük təsərrüfatı, məişət həyatı, ailə ənənələri və bu kimi digər etnoqrafik xarakterli təsəvvürlər də əldə etmək mümkündür. Qazax bölgəsində orta ailə təqribən neçə nəfərdən ibarət idi? Ailə başçısı üçün hansı yaş qədərki dövr reproduktiv hesab edilə bilərdi? Uşaqların arasında orta yaş fərqi neçə olurdu? Bu və bu kimi suallarla mənbəyə müraciət etdikdə xalqımızın məişət həyatı və tarixi ilə bağlı son dərəcə maraqlı sosioloji və etnoqrafik nəticələr əldə etmək olar.

Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu kitab məlum və önəmli tarixi həqiqəti – Qazax elinin coğrafi sərhədlərinin tarixən olduğu kimi XIX əsrin ortalarında da müasir hüdudlarından nə qədər geniş olduğunu bir daha təsdiqləyir. Bu gün Ermənistanı daxil olan Dilican dərəsi, Qaraqayunlu dərəsi və digər ərazilər, əslində, Qazağın tarixi hüdudları içində yer alır və bu həqiqəti rus məmurlarının tərtib etdikləri kameral təsvir də göstərir. Odur ki, bu cür arxiv sənədlərinin elmi dövriyyəyə daxil edilməsi və nəşri istər vətən tarixi haqqında əsaslı biliyə yiyələnmək, istərsə də Azərbaycan torpaqlarına "tarixi hüquq" mövqeyindən iddia irəli sürənlərə kəskin və tutarlı cavab vermək baxımından olduqca vacibdir.

Qazax elinin insanların günlük həyatı, davranış qaydaları və ənənəvi təsərrüfat üsulları ilə maraqlanan oxucular bu nəşrdən diqqəti cəlb edən digər xeyli məlumat da əldə edə bilərlər. Belə ki, kitabın "Əlavələr" hissəsində 1836-cı ildə Sankt-Peterburqda çap olunmuş D.Zubarevin Qazax haqqında hesabatı verilib. Bu hesabat, əslində, imperiyanın metropoliyasından gələn üçü yeni və yabançı olan Azərbaycan mühitinə düşmüş, Qazax mahalı və əhalisinin günlük həyatını dəyərləndirmək istəyən bir rus məmurunun müşahidələrindən ibarətdir. Həqiqətən, əgər biz XIX yüzilliyin birinci yarısında ənənəvi Azərbaycan cəmiyyətinin həyatına kənarından baxışın necə olduğunu, onun yeni qurulmaqda olan müstəmləkə rejiminin nümayəndələri tərəfindən necə qəbul edildiyi və qiymətləndirildiyini öyrənmək istəyiriksə, yəqin ki, D.Zubarevin hesabatı bu sahədə ən yaxşı mənbə örnəklərindən biri kimi diqqəti cəlb edə bilər. Çünki bu sənəd yalnız ümumi maraq xatirinə deyil, imperiya yeni birləşdirilmiş və az tanış olan bir xalqla məskunlaşmış bir ərazidə idarəçilik sisteminin qurulmasına yardım etmək məqsədilə qələmə alınmışdır. Bu baxımdan D.Zubarevin yazısı olduqca böyük maraqla oxunur. Onun bir sıra qənaətləri öz sərrastlığı və dəqiqliyi ilə seçilir. Hiss olunur ki, müəllif dövrünə görə müasir təhsil görmüş, geniş elmi

dünyagörüşü və praktik biliklərə sahib bir insandır. Bu baxımdan, müəllifin Qazax əhalisinin müasir təhsil və mədəniyyətə can atdığına, eləcə də bunun önəmli bir örnəyi kimi mahal bəyləri və ağalarının öz övladlarını Tiflisə savad dalaoca göndərdiklərini qeyd etməsi önəmli bir faktdır. Şübhəsiz, Qazax-Ağstafa elinin insanların müasir mədəniyyətə və təhsilə göstərdikləri maraq və meyl XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində burada Azərbaycan mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, elminə, hərb sənətinə töhfə vermiş xeyli sayda şəxsiyyətlərin yetişməsinə səbəb olmuşdur. Sadəcə çar dövründə rus ordusunda yüksək hərbi rütbələr, o cümlədən general rütbəsi almış Əli ağa Şıxlinski, İbrahim ağa Usubov, İbrahim ağa Vəkilov, Cavad bəy Şıxlinski, Qalib bəy Vəkilov kimi tanınmış hərbi xadimlərin adlarını çəkmək kifayətdir. Bununla yanaşı, D.Zubarevin bəzi mülahizələrinin mübahisəli olduğunu da qeyd etməliyik. Məsələn, o, Qazağın əlverişli təbii şəraiti və torpağının münbitliyini yüksək dəyərləndirərək, burada yaşayan insanların təsərrüfat sahəsində kifayət qədər yüksək gəlir əldə etmək imkanlarının olduğunu, lakin əhalinin "məlum tənbelliyi" ucbatından sanki bunun həyata keçmədiyini və ümumi yoxsulluğun yaygın olduğunu qeyd edir. Bu qənaətin müəllifin subyektiv mülahizələrinin nəticəsi olmasını uzun-uzadı əsaslandırmağa, yəqin ki, ehtiyac yoxdur. Yalnız D.Zubarev etmək gərəkdir ki, zənnimizcə, D.Zubarev Qazağın iqtisadi potensialını ali təhsilli və müasir dünyagörüşlü bir mütəxəssis nöqtəyi-nəzərdən dəyərləndirərək, o dövrdə yerli insanları, əsasən, savadsız və Avropanın nailiyyətlərindən məlumatsızlığını, bu səbəbdən onun görə bildiyi imkanlardan xəbərsiz olduqlarını diqqətdən qaçıdır. Bununla yanaşı, müəllif özü də etiraf edir ki, Qazağın müsəlman türk əhalisinin böyük hissəsi yaylaq-çılmaq və ya yarımköçəri həyat sürür, çışın soyuğunda öz sürülərini arın bölgəsində otarıb, yayın qızmar istisində isə, əsasən, Dilcan dərəsinin sərin, bol su və otu olan dağ yamaclarında keçirir. Bu həyat tərzii ilə tanış olanlar bilir ki, dinamik köç həyatı, mal-qaranın düzgün otarılması, onun tələf olmaması üçün qeydinə qalınması, ailənin və nəslin keçiməsi üçün bu sahədən gəlir əldə edilməsi və s. nə qədər zəhmət tələb edən bir sahədir.

Ümumiyyətlə, 1860-cı il Qazax nahiyəsinin kameral təsviri Qazax-Ağstafa elinin sosial-iqtisadi tarixi, etnoqrafiyası və toponimikasını öyrənmək üçün son dərəcə önəmli bir qaynaqdır. Öminəm ki, bu kitab mütəxəssislər və bütün oxucular tərəfindən maraqla qəşılanaçaqdır.

Sahin MUSTAFAYEV,
AMEA-nın həqiqi üzvü

Oxuculara təqdim olunan "Qazax nahiyəsinin kameral təsviri" adlı tarixi qaynaq qeyd edilən mövcud boşluğu müəyyən mənada doldura biləcək arxiv sənədlərindən biridir. Bu sənəd 1860-cı ildə Rusiya imperiyasına daxil olan Qazax bölgəsində vergi praktikasının düzgün təşkili məqsədi ilə tərtib edilmişdir və hal-hazırda Ermənistan Milli Arxivində saxlanılır. Mənbəni əldə edib onu ana dilimizə çevirən və çapa hazırlayan Atatürk Mərkəzinin şöbə müdiri Nazir Əhmədli son illərdə bu sahədə fəal və fədakar fəaliyyəti ilə seçilən alimdir. O, Azərbaycan və Cənubi Qafqazın müxtəlif tarixi bölgələri, o cümlədən XIX əsrdə rus məmurları tərəfindən tərtib edilmiş İrəvan şəhərinin, Göyçə və Dərələyəz mahallarının kameral təsvirlərini elmi dövriyyəyə daxil etmişdir.

Bu növ arxiv sənədləri bir neçə səbəbdən son dərəcə önəmli tarixi qaynaq hesab edilir. İlk növbədə ona görə ki, onların Rusiya imperiyasının rəsmi dövlət sənədi statusuna sahib olmaları ehtiva etdikləri məlumatın tarixi etibarlılığını artırır. Bununla yanaşı, bu mənbələr XIX yüzillikdə bizim tarixi torpaqlarımızda imperiya məmurları tərəfindən aparılmış vergi ödəyən əhalinin siyahıyaalma nəticələrini əks etdirir. Beləliklə, bu gün müasir alimlər həmin mənbələrdən Cənubi Qafqazın müxtəlif ərazilərində etnodemoqrafik tarixin öyrənilməsi üçün əvəzsiz arxiv bilgiləri əldə edirlər. Kameral təsvirlər həm də etnoqrafiya, toponimika və antropomimika sahəsində araşdırmaların aparılmasına təkan verə biləcək mahiyyət daşıyır. Və nəhayət, bu sənədlərdəki məlumatların daha erkən dövrlərdə, xüsusilə XVIII əsrin 20-ci illərində Osmanlı hakimiyyəti dönəmində eyni bölgələrə aid Osmanlı vergi-maliyyə reyestrlərinin (təhri dəftərlərinin) bilgiləri ilə müqayisəli şəkildə təhlili qeyd edilən sahələrdə tarixi dinamika və dəyişiklikləri üzə çıxarmağa imkan yarada bilər. Bu da Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin tarixinin və ya "lokal tarix" adı ilə bilinən elm istiqamətinin inkişafına stimül yarada bilər. Bu baxımdan 1860-cı il

Qazax nahiyəsinin kameral təsvirinin Osmanlılar tərəfindən 1728-ci ildə tərtib edilmiş və Qazax və Borçalı torpaqlarını əhatə edən Tiflis əyalətinin müfəssəl dəftəri ilə qarşılıqlı araşdırılması son dərəcə maraqlı və önəmli nəticələr verə bilər. N.Əhmədli də haqlı olaraq, giriş mətnində bu məsələyə toxunur.

Ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında kameral təsvir ("камеральное описание") adı ilə bilinən sənədlərin hazırlanması idarəetmə ehtiyaclarından və iqtisadi səbəblərdən meydana gəlmişdir. Belə ki, imperiyanın ərazisi genişləndikcə onun bütövlükdə və ayrı-ayrı əyalətlər üzrə idarə edilməsi də mərkəzi hakimiyyət qarşısında yeni və ciddi məsələlər qoyurdu. İmperiyanın əhalisi, torpaqları, yeraltı və yerüstü zənginlikləri, iqtisadi potensialı, gəlir gətirən sahələri və s. barədə əldə tam və dəqiq məlumat olmamaqda qarşıya çıxan problemlərin həll olunmasının mümkünsüzlüyü ortaya çıxırdı. Bu da öz növbəsində təbii olaraq, Rusiyada statistikanın yaranmasına, onun elmi və praktiki əsaslarının qoyulmasına gətirib çıxarmalı idi. Əslində, Rusiya imperiyasında bu prosesin XIX əsrin əvvəllərində başladığını söyləmək mümkündür. Xüsusilə imperator I Aleksandrın dövründə dövlət idarəçiliyi sahəsində M.M.Speranskinin rəhbərliyi ilə aparılan geniş islahatlar çərçivəsində statistikanın bir elm və praktiki sahə kimi formalaşmasına və Rusiyanın daxili həyatında aparıcı Avropa ölkələrində təcrübədən keçirilmiş üsulların tətbiqinə ciddi diqqət yetirilmişdir. Rus cəmiyyətinə bu yeniliklərin önəmli təsirini izah edən Y.Zyablovski 1808-ci ildə nəşr etdirdiyi "Rusiya imperiyasının statistik təsviri" adlı kitabında yazırdı: "Statistikanın faydası barədə çox danışmağa gərəkdir. Bunu demək kifayətdir ki, o, vətəndaş cəmiyyətlərini onların daxilii durumuna görə dolğun və tam şəkildə təsvir etməklə bizə xalqın rifahı haqqında düzgün bilgi verir" (S.Pb, 1808).

Kameral təsvirlər, ümumiyyətlə, Rusiya imperiyasında, o cümlədən tarixi Azərbaycan torpaqlarında vergiyə cəlb edilən əhali və təsərrüfat obyektləri